

AHMED HAMDİ EFENDİ VE ESERLERİ

İslam DEMİRCİ*

Hayatı¹

Ahmed Hamdi Efendi, son dönem Osmanlı Şeyhülislamlık Makamı Fetvâhâne müsevvidlerinden-
dir.² Hayatı hakkında çok fazla bilgiye ulaşılamamıştır.³ Yazarla ilgili ulaşılabildiğimiz tek bilgi, Diyanet
İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü 873 numarada kayıtlı eserde yer almaktadır. Burada
yer alan bilgide, bu yazma eserin Fetvâhâne müsevvidlerinden Ahmed Hamdi b. Muhammed et-Trabzonî
tarafından derlendiği zikredilmektedir. Bu kayıttan, aslen Trabzonlu olup babasının adının Muhammed/
Mehmet olduğunu ve Fetvâhâne müsevvid olarak çalıştığını öğrenmekteyiz. Ayrıca Ahmed Hamdi
Efendi'nin de telifinde yer aldığı *Kitâbu'n-Nafakât*'ın yazımının 1914 ve takip eden yıllar içerisinde
gerçekleştiği düşünüldüğünde, yazarın 1800'lü yılların ikinci yarısı ile 1900'lü yılların ilk yarısında
yaşadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Eserleri

Tanzimat döneminde Osmanlı devlet düzeninin hukukî, iktisadî ve sosyal yapısında köklü deği-
şiklikler içeren kanunlaştırma çalışmalarından biri 1869-76 tarihleri arasında hazırlanan Mecelle'dir. Bir
medeni kanun olarak tasarlanmış olmakla birlikte Mecelle'nin düzenlediği alanlar içerisinde şahıs, aile
ve miras konuları yer almamıştır.⁴ Ancak XX. asrın başlarından itibaren Mecelle'nin eksik olan bölümlerinden,
"aile hukuku"na ait hükümlerin de kanunlaştırılması gerektiğine dair görüşler ortaya atılmış
ve bu talepler o dönemde yoğun bir gündem oluşturmuştur.⁵ Böyle bir ortam içinde II. Meşrutiyet'in
ilanından sonra Mustafa Hayri Efendi'nin şeyhülislamlığı ve Ali Haydar Efendi'nin (Küçük) fetvâ emini-
liği döneminde bu çalışmaların Şeyhülislamlık çatısı altında yapılması uygun görülmüş ve Mecelle'nin
eksik bıraktığı aile hukukuna yönelik konuları düzenlemek üzere, 30 Şaban 1332/24 Temmuz 1914
tarihinde yayımlanan nizamname ile Fetvâhânenin Fetva Odasında Te'lif-i Mesâil Şubesi kurulmuştur.⁶

"Ahvâl-i Şahsiyye" adı verilen bu çalışmayı yapmak üzere Te'lif-i Mesâil Şubesi içerisinde ço-
ğunluğu şube görevlilerinden oluşan bir heyet teşkil edilmiştir. Başkanlığını Ali Haydar Efendinin

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, islamdemirci@hotmail.com

¹ Bu çalışmanın hazırlanmasında, büyük oranda, yazara ait "Osmanlı Meşihat Makamına Bağlı Te'lif-i Mesâil Şubesinin Kuruluşu ve İslam Hukuku Alanında Yaptığı Çalışmalar" adlı yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır.

² Müsevvid, farklı anlamlarda kullanılmakla birlikte "özel, resmî, şer'î veya hukukî metin yazım uzmanı" olarak nitelenebilir. Bk. Halis Demir, "Hukukî Belge Hazırlama Uzmanlarından Birisi Olarak Müsevvid". *Eskiyeni* 49 (Haziran 2023), 558.

³ Yazarla ilgili Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezinde yer alan Ulema Sicil Dosyaları Veri Tabanı, Mehmed Süreyya'nın (ö. 1327/1909) *Sicill-i Osmanîsi* haz. Nuri Akbayar; sd. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Uleması: İlimiye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1996) adlı çalışması ile Hümevra Zerdecî'nin *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları: Şer'iyye Sicilleri* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998) isimli yüksek lisans tezi taranmış, ancak yazara ait bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ayrıca Süleyman Gür'ün "Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1 (Bahar 2018), 155-239 adlı makalesinde de Ahmed Hamdi Efendi'ye ait bir bilgiye rastlanılmamıştır.

⁴ Mehmet Akif Aydın, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 50.

⁵ Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, "Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi", *Ebûl'ulâ Mardin'e Armağan*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1944), 695-703.

⁶ *Düstur*, II. Tertip (Dersâdet 1334), VI/948-950; *Ceride-i İlimiyye* 1/4 (İstanbul 1334), 155-157; Ebûl'ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 153.

yaptığı, üyeleri arasında Ömer Nasuhi Bilmen ve Ahmed Hamdi Efendi'nin de olduğu bu heyeti Bilmen kitabında “Heyet-i İlmiyye” olarak zikrederken,⁷ *Kitâbu'n-Nafakât*'ta “Heyet-i Fıkhiyye” adıyla anlatılmıştır⁸. Bu heyet içerisinde yer alan Ahmed Hamdi Efendi, Te'lif-i Mesâil Şubesi tarafından hazırlanan *Kitâbu'n-Nafakât*'ın telifinde katkısı olan üyelerden biridir. Bu itibarla Ahmed Hamdi Efendi'nin belli aşamalarında yer aldığı *Kitâbu'n-Nafakât* ve yazarın eserin yazımına katkıları hakkında bilgi verilecektir.

1. *Kitâbu'n-Nafakât*

Ahmed Hamdi Efendi'nin de içerisinde yer aldığı heyet tarafından hazırlanan bu eser, bazı aşamalardan geçirilerek son halini almıştır.

A. Birinci Aşama: İlk olarak Hanefî kaynaklarından konuyla ilgili nakiller derlenmiştir. *el-Fetâva'l-Hindiyeye*'nin esas alındığı bu derlemede, “müftâ bih” olmayan görüşlere de yer verilmiştir. Akabinde derlenen bu nüsha üzerinde tedvin işine girilerek burada yer alan nakiller belli bir sıralama içerisinde maddelere/meselelere ayrılmıştır.⁹

B. İkinci Aşama: İlk aşamanın ardından belirlenen bu maddeler/meseleler, başka bir deftere, nakilleriyle birlikte nakledilmiştir. Yeni bir yazma nüshaya nakledilen bu maddeler tekrar tetkik ve tashihe tabi tutulmuş, gerekli yerlerde düzeltmeler yapılmış, gereksiz görülen maddeler metinden çıkarılmıştır. Bu maddelerde ilk nüshadaki gibi her türlü nakil değil, genellikle Hanefî mezhebinin Fetvâhâne'de “muteber ve ma'mülün bih” olan görüşleri nazarı itibara alınmıştır. Çok nadir olarak “müftâ bih” olmayan bazı görüşler tercih edilmiştir.¹⁰ Eserin bu aşamasını ihtiva eden ve Ahmed Hamdi Efendi'nin de katkısının açık olarak zikredildiği iki ayrı mücellled halindeki yazma nüshalar şunlardır:

2. *Kitâb-i Talâk Bâbü'n-Nafakât*

Fetvâhâne müsevvidlerinden Ahmed Hamdi Efendi tarafından hazırlanan bu nüsha Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü 883 numarada kayıtlıdır. Vişne rengi, bez kaplı bir cildi vardır. Ta'lik yazı ile 364x235-290x175mm. ölçüsünde, muhtelif satırlı ve 308 sayfa¹¹ olarak, kareli, çizgili büyük bir deftere yazılmıştır.¹² Aile hukukuyla ilgili nafaka konusunu işleyen eserin dili Arapça'dır. Ancak bazı Türkçe nakiller de bulunmaktadır.

Başlangıç İbaresini:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
1 ماده قال في البحر وهي في اللغة ما ينفقه الإنسان على عياله ونحو ذلك...

Bitiş İbaresini:

تم الجلد الأول ويليه الجلد الثاني.

Fihristi, mukaddimesi ve bölüm başlıkları bulunmayan nüsha, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü 873 numarada kayıtlı eserin ilk cildir. Zira 873 numarada kayıtlı olan *Mecmûatü'l-Fetâvâ fi'n-Nafakât* bu cildin kaldığı yerden devam etmektedir.

⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstulâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967), I/3-4.

⁸ Heyet, *el-Cüz'ü'l-evvel mine'l-ahkâmi's-Şer'iyye fi'l-ahvâli's-Şahsiyye kitâbu'n-nafakât* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 4.

⁹ Eserin bu aşamasını ihtiva eden yazma nüsha, *Kitâb-ı talâk bâbü'n-nafakât* adıyla, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü 878 numarada kayıtlıdır. Eserin dili Arapça olmakla birlikte sonradan Türkçe bazı açıklama cümleleri eklenmiştir. Kitap, nafaka ile ilgili Hanefî kaynaklarından alınan nakillerin derlenmesinden oluşmuştur. Alıntılanan her naklin kaynağı, naklin sonunda sayfa numarasıyla birlikte zikredilmiştir. Eserde bulunan bab ve fâsil başlıkları *el-Fetâva'l-hindiyeye*'den aynen alınmıştır. Kitap hazırlandıktan sonra belli bir sıra takip etmeksizin karışık bir şekilde numaralar konulmak suretiyle maddelere ayrılmıştır. Ayrıca, nüshada yer verilen nakillerin aralarına, konular arası bütünlüğü sağlayıcı, ileriye ve geriye atıflar yapan, o konuyla ilgili tamamlayıcı bilgiler içeren açıklamalar eklenmiştir.

¹⁰ Heyet, *Kitâbu'n-nafakât*, 3-4.

¹¹ Bu yazma nüshanın son sayfasında bulunan rakam 408 olmasına rağmen, eser normalde 308 sayfadır. Zira eserin 199. sayfasından sonra 300. sayfadan devam edilmektedir. 200'lü sayfalar atlanmıştır.

¹² Abdullah Ceyhan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserler Kataloğu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1994), I/333.

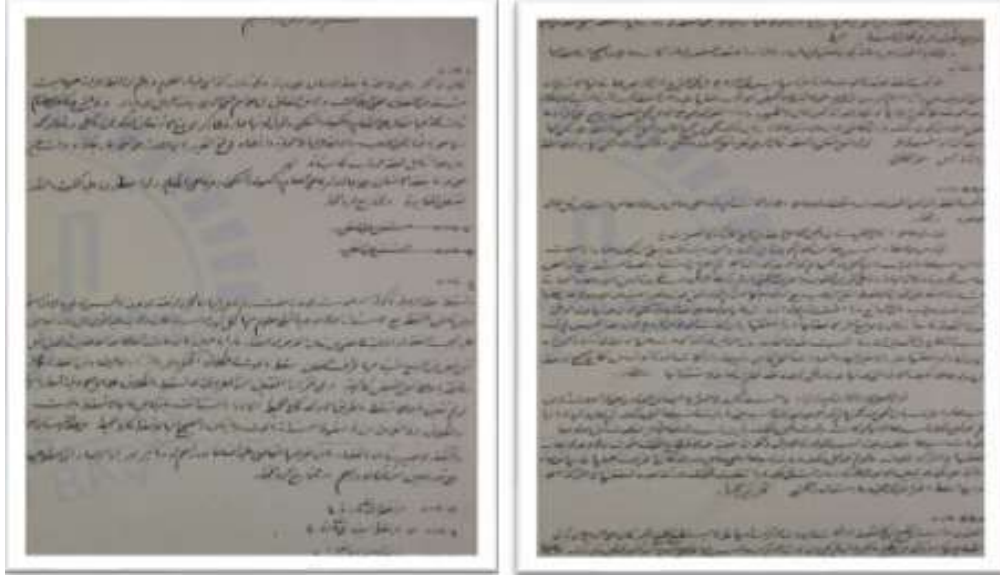
Genellikle sayfaların tek yüzünün kullanıldığı eserin metni maddelerden oluşmaktadır. Kitabın ilk yazımında 396 madde yer almaktayken daha sonraki tetkik ve düzeltmelerde bu sayı 386'ya düşürülmüştür.¹³ Ancak bu şekliyle bile 386. maddeyle son bulmasına rağmen eserde bu sayıda madde bulunmamaktadır. Zira kitaptaki 2, 3, 13 ve 14. maddeler üstleri çizilmek suretiyle kaldırılmış, yerlerine yeni maddeler konulmamıştır. Ayrıca 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 31, 32, 37, 39, 40 ve 41 numaralı maddeler atlanmıştır. Netice itibarıyla kitapta toplam 366 madde yer almaktadır.

Maddeler ve maddelerin kendi içindeki bazı fıkralar arasında bir/bir buçuk satır kadar boşluklar bırakılmıştır. Ayrıca her maddenin alıntılı olduğu kaynağın adı -sayfa ve cilt numarası olmaksızın- alıntının sonunda zikredilmiştir. Çıkarılanlar dışında diğer maddeler üzerinde genel olarak herhangi bir tashih yapılmamıştır.

Müellif eserde geride geçen ve ileride gelecek nakilleri tekrardan kaçınmak maksadıyla “مر نقلها في”¹⁴ vb. “وسيجب ما يتعلق بها في مادة...”¹⁷, “وقد سبق نقل بعض...”¹⁶, “مرت مسألته”¹⁵, “مر نقلها في المادة الأنفة...”¹⁴, “مادة...”¹⁴ vb. şekillerde geriye ve ileriye atıfta bulunmaktadır. Ayrıca kitabın konu bütünlüğünü sağlamak maksadıyla da “ارجع إلى ما نقل في مادة...”²⁰, “أنظر إلى المادة الأنفة”¹⁹ vb. cümlelerle okuyucu yönlendirilmektedir.

Maddeler halinde derleme suretiyle telif edilen eserde bâb, fasıl ve matlab gibi herhangi bir bölüm başlığı bulunmamaktadır. Kitap hazırlanırken Hanefî fıkıh ve fetvâ kitaplarından yararlanılmış, diğer mezheplere ait kitaplardan faydalanma yoluna gidilmemiştir. Eserde 61, 81, 135, 307, 351, 353 ve 357. sayfalarda Mecelle şerhi *Mir 'ât-ı Mecelle*'den faydalanılmıştır.

Kitaba alınan nakillerde Hanefî mezhebi dışındaki mezheplerin görüşlerine rastlanılmamaktadır. Alıntılanan bu nakillerde ihtilafsız ve tercihsiz nakiller bulunduğu gibi, görüş ihtilaflarının yer aldığı, imamların görüşlerinin aktarıldığı ve tercih lafızlarının kullanıldığı nakiller de bulunmaktadır.

Resim 1: Kitâb-i Talâk Bâbü'n-Nafakât'ın yazma nüshasının ilk ve son sayfası.

¹³ Eski numaralarıyla 209, 282, 284, 300, 301, 302, 303, 304, 330 ve 335. maddeler sonradan yapılan tashihte çıkarılmıştır.

¹⁴ Ahmed Hamdi Efendi, *Kitâb-i talâk bâbü'n-nafakât* (Diyânet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, Demirbaş no: 883), 1, 3.

¹⁵ Ahmed Hamdi Efendi, *Kitâb-i talâk bâbü'n-nafakât*, 17, 29.

¹⁶ Ahmed Hamdi Efendi, *Kitâb-i talâk bâbü'n-nafakât*, 68, 121, 183, 369.

¹⁷ Ahmed Hamdi Efendi, *Kitâb-i talâk bâbü'n-nafakât*, 37, 71, 91, 127, 375, 393.

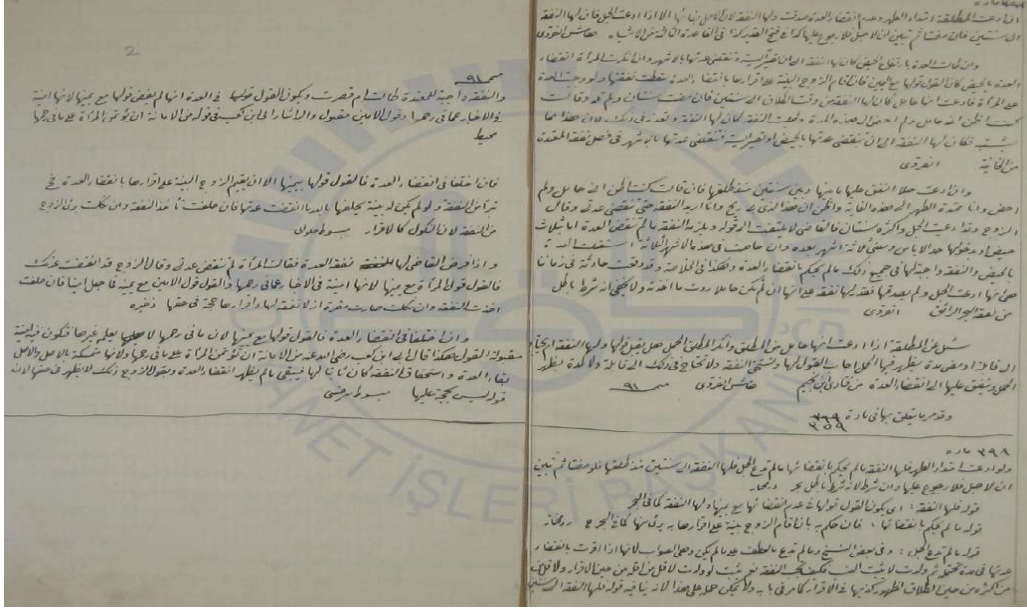
¹⁸ Ahmed Hamdi Efendi, *Kitâb-i talâk bâbü'n-nafakât*, 13.

¹⁹ Ahmed Hamdi Efendi, *Kitâb-i talâk bâbü'n-nafakât*, 183, 389.

²⁰ Ahmed Hamdi Efendi, *Kitâb-i talâk bâbü'n-nafakât*, 105, 121.

Ömer Nasuhi Bilmen tarafından edilen tercüme işinde, tercüme edilen maddelerin bazılarında nakillere yer verilmiştir. Tercümenin tamamlanmasının ardından heyetçe bu tercüme tekrar gözden geçirilerek metne son şekli verilmiştir.²²

D. Dördüncü Aşama: Son aşamada ise tercüme, tertip ve tashihi tamamlanan eserin kitap olarak basımı gerçekleştirilmiştir. Te'lif-i Mesâil Şubesinin gerçekleştirdiği çalışmalar içerisinde bütün bu aşamaları tamamlayan tek kitap olan *Kitâbu'n-Nafakât*, “*el-Cüz'ü'l-Evvel mine'l-Ahkâmi's-Şeriyeye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye Kitâbu'n-Nafakât*” adıyla h. 1333 ve 1334 tarihlerinde İstanbul'da Matbaa-i Âmirede iki defa basılmıştır. 164 sayfadan oluşan eserin başında mukaddimesi, sonunda fihrist ve lügatçesi bulunmaktadır. Toplam 634 maddenin bulunduğu eserde, 1 giriş, 8 bab, 43 fasıl ve 6 mebhas yer almaktadır. Kitabın mukaddimesinde Te'lif-i Mesâil Şubesinin kurulma sebeplerinden bazıları ve şubenin yaptığı çalışmalarda takip edilen usul ve yöntemler açıklanmıştır.²³ Ayrıca eser, günümüzde Orhan Çeker tarafından *Nafaka Kanunu* adıyla latin harfleriyle yayınlanmıştır.²⁴

Resim 3: *Mecmûatü'l-Fetâvâ fi'n-Nafakât*'in ilk sayfaları.

²² Eserin bu aşamasını ihtiva eden yazma nüsha, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi Yazmaları içerisinde yer almaktadır. Fihrist ve maddelerden meydana gelen eserin maddeleri üzerinde çalışma yapılarak bazı düzeltmeler gerçekleştirilmiştir. Eserin madde numaraları, dolayısıyla maddelerin sıralaması iki kez düzeltilmiştir. Her madde tek tek tetkik edilerek incelenmiştir. İncelenen maddelerin ön tarafına “muvaftıktır” kaydı eklenmiş veya bu manada “ق” işareti konulmuştur. İnceleme esnasında maddelerdeki bazı kelimeler değiştirilmiş, bazı maddelere eklemeler yapılmıştır, bazı maddeler ya da bazı maddelerin bir veya birkaç fıkrası metinden çıkarılmıştır.

²³ Ahvâl-i Şahsiyye çalışmalarının “esbâb-ı mucibe”si sayılabilecek *Kitâbu'n-nafakât*’ın mukaddimesinde konu şu cümlelerle açıklanmaktadır: “İlm-i celil-i fikhın emr-i dünyaya taalluk eden ahkâmî kütüb-i fihkiyyede mufassalan mestur ise de cümlesi bir yerde kitap şeklinde mecmu’ olmadığının hadîsâtın zuhurunda kütüb-i adidede taharrî-i ahkâma ve devran devr tettebbuata mecburiyet elverişli. Müellefât-ı fihkiyyenin cümlesi de matbu’ ve münteşir olmadığı gibi bir mebhasa ait bazı mesâil dahi bi’l-münasebe diğer mebâhis meyanında ityan edilmiş ve bazen bir hükmü şerî beyan olduğu zaman onun kuyût ve şurût-u lazimesi beyan edilmemiş olduğundan ihtiyaç hâsıl olan mesâile bi etrâfıha desters olmak cidden emr-i asîr oluyor. Ale’l-husus kütüb-i fihkiyye lisân-ı azbu’l-beyân-ı arabî üzere muharrer bulunduğu cihetle herkes muhtaç olduğu meseleye zaferyab olamayacağı gibi zaferyab olsa da dekâfîkını fehm-i idrâke kâdir Arabiyyenin şivesi muktezâsınca bazı mesâil-i mühimmenin ahkâmî delâlet ve işaret tarikiyle beyan olduğundan yeknazarda mesele-i matlûbenin hükmüne vukûf bi’t-tab’ herkes için sehl değildir. Ve bir de bi harb-i pâyân olan ilm-i celil-i fikhdan düter-i mesâil-i lâzimeyi istihraç ile hall-i işkâl edebilmek hayli maharet ve melekeye mevkûf olup bu da her ferde müyesser olmaz. ... Mesâil-i fihkiyyeyi ihâta ve gavrine vusûl hakikaten düşvâr olup ihtilâfâtın âri ve yalnız akvâl-i muhtâreyi hâvî âşâr şimdîye kadar meydana getirilmemiş olduğundan kazâyâ-yı şeriyeye ve fetâvâyı şerife arasında bazen tezat ve tedâfû vâki’ olmaktadır. Binâen aleyh ihtilâfâtın âri ve yalnız akvâl-i muhtâreyi hâvî olmak üzere câmiu’l-etrâf ve sehlü’l-me’haz bir kitap vücuda getirilse umûmen nâs ve husûsen kadı ve müftiler için azîm fâidesi olacağından herkes işini vus’î mertebesinde şer-i şerife tevfiğ etmiş olur. İşte böyle bir eser-i âli ve hayriyyenin vücuda gelmesi emrinde fetvâhânedeki ulemâ ve fukahâdan bir “heyet-i fihkiyye” vücuda getirilerek evvelemerde nafakât ve nikâh ve talak ile müteferriâtına dair bilcümle mesâil-i muhtâranın cem’ ve tedvini makâm-ı meşihatça tensib edilmiştir. Ve heyet-i fihkiyye bir sa’y-ı mütemâdi ile çalışarak matbu’ ve gayr-i matbu’ nice âşâr-ı fihkiyyeyi tettebbu edip bir mecmûa-i celîle vücuda getirdikten sonra ihtilâfâtın âri ve akvâl-i muhtâreyi hâvî olmak üzere Türkçeye tercüme ve tertip edilerek “el-Ahkâmü’s-Şeriyeye fi’l-Ahvâli’s-Şahsiyye” ismiyle tesmiyesi münasip görülmüştür...” (Heyet, *Kitâbu'n-nafakât*, 3-4).

²⁴ Orhan Çeker, *Nafaka Kanunu* (İstanbul: Ebru Yayınları, 1985).

Kaynakça

- Ahmed Hamdi Efendi, *Kitâb-i talâk bâbü'n-Nafakât*. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, Demirbaş no: 883.
- Albayrak, Sadık. Son Devir Osmanlı Uleması İlmîye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1996.
- Aydın, Mehmet Akif, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi 1967. *Cerîde-i İlmîyye*. 1/4, 155-157, İstanbul, 1334.
- Ceyhan, Abdullah. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserler Kataloğu. Ankara: DİB Yayınları, 1994.
- Çeker, Orhan. *Nafaka Kanunu*. İstanbul: Ebru Yayınları, 1985.
- Demir, Halis. “Hukûkî Belge Hazırlama Uzmanlarından Birisi Olarak Müsevvid”. *Eskiye* 49 (Haziran 2023): 539-562.
- Düstur: II. Tertip*. Dersâdet, 1334.
- Fındıkoğlu, Ziyaettin Fahri. “Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi”, *Ebül'ulâ Mardin'e Armağan*. 687-738. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1944.
- Gür, Süleyman. “Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1 (2018), 155-239.
- Heyet. *el-Cüz'ü'l-evvel mine'l-ahkâmi's-Şer'iyye fi'l-ahvâli's-Şahsiyye kitâbu'n-nafakât*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Mardin, Ebül'ulâ. *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî*. haz. Nuri Akbayar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Ulema Sicil Dosyaları Veri Tabanı*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi. (Eylül, 2023)
- Zerdeci, Hümeýra. Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları Şer'iyye Sicilleri. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.